

werden ten behoeve van de inheemse gezagdragers) – vijftig jaar later, in 1932, was van de landbouwgronden, nu in totaal 66 000 km¹, 83 % particulier- en 13 % gemeenschapsbezit (de ten behoeve van de inheemse gezagdragers bebouwde gronden waren tot 4 % gedaald). Die ‘particularisering’ van de landbouwgronden betekende niet dat de *desa* als leef- en werkgemeenschap verdween: onderlinge hulp bleef de grondslag vormen van het werk op de *sawahs* (vrouwen en meisjes die de rijststengels afsneden, mochten als vanouds bij wijze van loon een vijfde of een zesde van de oogst mee naar huis nemen), van het bouwen en herstellen van de eenvoudige dorps huisjes en van de zorg voor bejaarden, wezen, zieken en tijdelijk werklozen. Met dat al had de ‘particularisering’ nadelen: de versnippering van de landbouwgronden werkte als een rem op de verhoging van de productiviteit van de landbouw; de enige vooruitgang die werd geboekt was dat steeds meer *sawahs* jaarlijks ook werden gebruikt voor een derde rijstooft of voor de z.g. tweede gewassen, vooral voor mais. Ook die uitbreiding bleef evenwel achter bij de bevolkingsgroei. Het kwam er allemaal op neer dat een langzaam groeiend maatschappelijk totaalproduct door een snel groeiend aantal consumenten in steeds kleiner partjes werd verdeeld. Er kwam op Java, om een in het rapport van de commissie-Visman voorkomende karakterisering door prof. dr. I. J. Brugmans en mr. Soenario aan te halen, ‘een maatschappij van keuterboertjes en ondergeschikte loontrekkers’¹ – en dan ondergeschikt niet alleen maar ook volledig ongeschoold en in zo groten getale aanwezig dat ook weer die aanwezigheid de toepassing van betere technieken buiten de landbouw afremde: waarom zou men machines installeren als men arbeiders kon vinden die, teneinde op minimale basis in hun levensonderhoud te voorzien, bereid waren voor lonen van enkele centen of hoogstens enkele dubbeltjes per dag werkzaam te zijn?

Hoe dat alles zij, Java raakte overbevolkt: er ontstond op het platteland een aanzienlijke klasse van geen-grond-bezittende dorpsbewoners van wie binnen de *desa*'s slechts een deel aan werk (en dus aan voedsel) geholpen kon worden – een ander deel trok naar de steden en kwam daar in de stads-*kampongs* terecht, sommige redelijk, andere van het type waarover wij in de aanhef van deze paragraaf schreven.

Deze gehele ontwikkeling werd door het Nederlands gouvernement met zorg gadegeslagen. Hoe haar te keren? In 1905 werd een begin gemaakt met het overbrengen van Javanen naar Zuid-Sumatra waar zij

¹ Commissie-Visman: *Verslag*, dl. I, p. 70.